

УДК 323.2:94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.151.12>

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.

e-mail: olegmashev@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Д. Ожерельсва, студ.

e-mail: ozhereleva2003@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ В ПЕРІОД ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Досліджено маніпулятивний вплив радянської та німецької ідеологічних машин на населення українських теренів на завершальному етапі німецько-радянської війни.

Розглянуто стан вивчення порушеної проблеми в науковій літературі та джерелах, особливу увагу приділено використанню періодичної преси, передусім місцевої, пропагандою як Радянського Союзу, так й іншої сторони протистояння – нацистської Німеччини.

Звернено увагу на спроби нацистської влади в період окупації шляхом пропагандистських маніпуляцій заручитися лояльністю українського населення, наголошуючи на масових злочинах, репресіях більшовицького режиму. Водночас окупанти позитивно змальовували політику Третього рейху, цивілізаційну місію Німеччини, гучні перемоги німецького вермахту. Українське населення залякували перспективою повернення жорстокого радянського режиму із його планами покарати тих, хто перебував під німецькою окупацією.

З іншого боку, показано, як радянська влада докладала пропагандистські надзусилля для поширення впливу на населення українських теренів ще в період перебування під німецькою окупацією з метою спонукати його саботувати заходи окупаційної влади, боротися проти нацистського режиму. Наголошено, що після повернення радянської влади значна частина населення, що сподівалася на пом'якшення, лібералізацію більшовицького режиму, була розчарована поверненням репресивних органів, безпідставним переслідуванням мирного населення, тиском проти "остарбайтерів", колишніх полонених концтаборів, соціально-економічною несправедливістю. Зауважено: для того, щоб нівелювати ці чинники та попередити вплив німецької ідеологічної машини, радянська пропаганда вживала заходів для формування так званого нового радянського патріотизму. Із цією метою оспівували, досить часто гіперболізовано, військовий подвиг Червоної армії, партизанів, трудівників тилу й акцентували на злочинах нацистів. Таким чином мешканців українських теренів спонукали докласти героїчних зусиль для остаточної перемоги над Німеччиною та відбудови країни.

Ключові слова: радянська пропаганда, нацистська пропаганда, радянський патріотизм, культ особи Сталіна, контрпропаганда.

Постановка проблеми. Пропоноване дослідження є актуальним для поступу історичної науки як у науково-теоретичному аспекті, так і в суспільно-політичному контексті сучасної України. Адже наша держава опинилася в умовах нової війни – російсько-української, що триває із 2014 р. Їй передували потужні інформаційні пропагандистські атаки так званого "русского мира", спрямовані передусім на східні українські терени. Частина ошуканих російською пропагандою мешканців Донецької та Луганської обл. були втягнуті у війну на боці Росії, поширювали брехню про політику української влади та міфи і фейки про реальне життя в нашій державі, спотворювали суть і наслідки Революції Гідності. Зважаючи на це, потрібно вміти розрізнити маніпулятивний вплив пропаганди, її використання у війнах як своєрідної зброї, зокрема й на прикладі подій минулого, що є уроками історії. На нашу думку, саме в цьому і полягає актуальність пропонованого наукового дослідження.

У період Другої світової війни особливого значення набула пропаганда, змагання потужних ідеологічних машин СРСР і нацистського Третього рейху за вплив на населення територій, що стали ареною жорстокого протистояння, зокрема й на мешканців українських теренів. Ці два тоталітарні монстри досить вдало використовували багато маніпулятивних прийомів, побудованих передусім на відвертій неправді та провокаціях, щоб заручитися симпатіями, а за можливості й активною підтримкою місцевого населення. Ретельне вивчення тих подій вочевидь буде корисним для протидії, захисту від нинішньої російської пропаганди, яка й дотепер багато в чому використовує інструментарій радянської доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана тема дослідження через свою багатовекторність має

вагому історіографічну і джерельну базу. В українській історіографії дослідники значну увагу приділяли тематичі драматичного початку Другої світової і радянсько-німецької воєн, перебігу воєнних дій на фронтах, Руху опору тощо. Значно менше знаходимо досліджень про суспільні настрої в період війни й окупації, особливо на її завершальному етапі. Саме в цій площині, на наш погляд, можна знайти відповіді на питання про методи та зміст пропагандистської політики як Радянського Союзу, так й іншої сторони протистояння – нацистської Німеччини, та способи їхнього впливу на свідомість людей.

Різні аспекти обраної теми дослідження розкриті у працях, присвячених перебігу подій Другої світової війни в Україні, які серед іншого розкривали або фрагментарно висвітлювали тему суспільно-політичних настроїв періоду війни й окупації. Серед них передусім слід назвати праці В. Гриневича [16], Г. Голиша [17], О. Маєвського [22], О. Потильчака [25]. В. Гриневич, зокрема, досліджував причини поразок Червоної армії на початковому етапі війни. Він дійшов висновку, що істотний вплив на них мало розчарування у радянській владі, відразу до сталінського режиму.

Питання ідеологічної боротьби в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. зустрічаємо у працях В. Шайкана [30], С. Кульчицького [19], Р. Сербіна [21]. Дослідники І. Патриляк і М. Боровик цілком обґрунтовано вважають, що для українців участь у Другій світовій війні й нацистська окупація стали продовженням затяжного громадянського конфлікту, переростанням у наступний етап національно-визвольної боротьби за українську державність [22]. Трудові зусилля мешканців міст і сіл, його форми і вияви, а головне – мотивація цих дій висвітлені у працях Т. Вронської [15], І. Ветрова [14],

В. Реверуга [26], О. Перехреста [24]. Ознайомившись зі згаданими дослідженнями, погоджуємося з авторами, що під впливом радянської пропаганди більшість населення мала сподівання на позитивні зміни в СРСР, як-що буде переможена Німеччина.

Проаналізовано також періодичні видання, зокрема й газети "Голос Полтавщини" та "Зоря Полтавщини" за 1943–1945 рр. Зазвичай це фотокопії, а також оригінали газет, що зберігаються у Кременчуцькому краєзнавчому музеї. Публікації в пресі знайомлять із суттю німецької пропаганди на окупованих українських територіях. Матеріали радянської преси в більшій мірі демонструють офіційний бік державної політики, спрямованої на формування суспільних настроїв, що сповідували б культ "нових героїв", гарантували монолітність радянського суспільства, засуджували "зрадників" і "нацистських посіпак".

Завдання статті. Головною метою пропонованої роботи є дослідження засобів радянської пропаганди на завершальному етапі радянсько-німецької війни через призму, передусім, аналізу настроїв населення деокупованих територій у 1943–1945 рр. Для досягнення мети були поставлені такі *дослідницькі завдання*: оцінити стан вивчення порушеної проблеми в науковій літературі та джерелах; охарактеризувати морально-психологічний стан населення деокупованих територій, його настрої; з'ясувати способи подолання наслідків нацистської окупації та пропаганди на території України; проаналізувати особливості та трансформацію радянської пропаганди в зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Перехід Червоної армії в загальний контрнаступ і початок деокупації українських земель суттєво вплинули на загальні настрої українського народу. Більшість людей радо зустрічала Червону армію, сподіваючись, що нарешті буде завершено страждання під нацистським кривавим ярмом. Проте не все було таким однозначним. На настрої населення впливала пам'ять про страхіття радянського режиму, інформаційні маніпуляції та пропаганда з боку обох тоталітарних режимів.

Разом із Червоною армією також поверталися репресивні органи. Вакханалія масових репресій передвоєнних років, підкріплена німецькою пропагандою, назажди залишилася в пам'яті людей. Зокрема і через вплив нацистської пропаганди українці побоювалися, що слідом за відновленням радянської влади їх чекатиме хвиля жорстокої помсти більшовиків через те, що населення перебувало під німецькою окупацією. З огляду на це після двох років нацистської окупації величезні зусилля Комуністичної партії, органів її пропаганди, військового командування, преси спрямовували на те, щоб у процесі деокупації змінити на свою користь морально-психологічний стан українського населення, що тривалий час зазнавало впливу нацистської пропаганди.

У період окупації німецька пропагандистська машина різними засобами намагалася посилити у свідомості людей відразу до радянського минулого, нагадуючи українцям десятиліття більшовицької влади, цей короткий час, протягом якого люди пережили терор воєнного комунізму і продрозверстку, репресії та голодомори, колективізацію і розкуркулення, бідність, депортації мільйонів людей, названих владою "ворогами народу", "буржуазними націоналістами", "куркулями" і "підкуркульниками", членами "троцькістських банд" та ін.

Водночас у пресі рейхскомісаріату "Україна" окупанти активно вели антирадянську й антисемітську пропаганду, повідомляли про перемоги вермахту, оспівували

здобутки Німеччини, роль німецького народу в історичному розвитку людства та становленні європейських держав і культур. Дуже активно й наполегливо пропагували переваги німецького способу життя, усіма засобами в уяві людей створювали образ Німеччини як квітучого європейського раю. Проповідування переваг життя в Німеччині завжди підкріплювали згадками про негативні явища, із якими населення стикалося повсякчас в СРСР. У київській газеті "Нове українське слово" вихваляли досконалу організацію торгівлі в Німеччині на тлі убогої радянської торгівлі. У статті на прикладі Києва довоєнної доби читачам нагадували, що доводилося витратити багато часу на бігання крамницями, вистоювання у неймовірних чергах за товаром, перед тим вислухавши "хамські зауваження советських продавців": "уявити собі усміхненого советського продавця так само трудно, як уявити співаючого тигра". З приходом німців проблеми обслуговування, як стверджували, начебто були вирішені – не більше 2 хв на придбання із великого асортименту товарів, а продавці були усміхненими. Це лише один приклад того, як нацистська пропаганда вимальовувала у свідомості людей негативний образ радянського минулого поряд зі світлим майбутнім, яке їм може забезпечити лише життя в передовій Німеччині. Створюючи позитивний образ Німеччини, потужна пропагандистська машина планомірно прищеплювала населенню лояльне ставлення до нової влади, формувала відразу до радянського минулого поміж мешканців, закликала до співпраці та взаємної допомоги [20, с. 12-20].

Німецька плакатна пропаганда була спрямована на відображення радянської системи як "жидо-більшовицького режиму", що становить небезпеку не лише для власного населення, а й для всього світу. Так, варто згадати антисемітську плакатну продукцію із серії "Жиди – ваші вічні вороги", яку особливо масово тиражували у східних областях України. На тлі плакату відразу розміщували два твердження: згорі – "Жид – це Ваш відвічний ворог" і знизу "Сталін та жиди – це банда злочинців!". Німецька пропаганда всіляко протиставляла українців більшовикам, намагаючись укорінити думку, що Сталін і вся радянська система винуватці усіх бід українців. У другій половині 1943 р., коли почався процес вигнання окупантів, а радянська влада розгортала мобілізацію українців польовими військкоматами, німецька пропаганда на шпальтах газети "Молва" надрукувала карикатуру "Радянська мама, вперед за татка-Сталіна", що викривала злочинну мобілізацію 1943 р. та спрямування у бій невідготовлених і недоозброєних українських юнаків [22, с. 103-108].

Періодична та неперіодична преса густою мережею вкривала всю територію України, приховуючи в собі масовий ідеологічний вплив. У публікаціях лунали подяка німецькій владі за визволення від більшовизму, урочистості до роковин Гітлера та нацистських свят, засудження злочинів більшовицького режиму, уславлення перемог вермахту на фронтах, пропаганда німецької культури, релігійна тематика [30]. Елементи пропаганди й ідеологічного впливу на свідомість населення ми прослідкували в газеті "Кам'янські вісті" у публікації "Урочисте свято в Кам'янському". Ми віднайшли рядки, де громадяни міста пообіцяли співпрацювати в ім'я побудови Нової Європи: "Голова Міської Управи від імені громадськості міста подякував Фюреру за визволення Українського народу від московсько-жидівського більшовизму і запевняв, що Український Народ буде самовіддано працювати для побудови Нової Європи, нового щасливого життя та розвитку української культури" [11].

Використання релігійної тематики з метою здійснення ідеологічного впливу ми прослідкували в публікації "Христос Воскрес" газети "Голос Волині", у якій автор дякував за релігійну свободу і можливість відзначати Великдень: "...священники з саморобних амвонів, у зруйнованих церквах, де ще лишився запах колгоспних стаєнь, виголошували: "Христос Воскрес!" [12].

Використання ідеологічного кліше "жидо-більшовизм" стало німцям у пригоді не лише під час розпалювання антирадянських настроїв, а й під час заманювання населення на працю до Німеччини, якою люди повинні були віддячити німцям за "визволення від більшовицького ярма". Красномовно про це свідчить публікація "На працю до Німеччини" у газеті "Нове життя". Автор статті стверджує, що вся без винятку молодь зголосилася їхати добровільно і "горить нетерпінням скоріше пройти медичний огляд, щоб остаточно знати, що їх мрія поїхати в Німеччину, пізнати країну справжньої культури та ділом своїх рук віддячити німецькій владі за визволення, таки здійсниться" [10]. Слід зауважити, що німецька агітація мала певний успіх передусім на початку нацистської окупації.

Періодичні спроби загравання із частиною населення, іноді створення омані національно орієнтованої політики, матеріального захоплення деяких категорій населення, відверто пропагандистські заходи з боку нацистського окупаційного режиму в переломний момент війни створили проблему політичної невизначеності, розгубленості, невпевненості в тому, що радянська влада справді буде здатною здійснити очікувані позитивні зрушення. Адже населення українських теренів мріяло про соціально-політичні зміни, передусім ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизацію суспільного життя [25, с. 98].

Щоб подолати такий потужний вплив нацистської пропаганди, радянська влада використала факти поневірянь, знущань, морального пригнічення, що довелося пережити народу в роки окупації, ставлення німців до населення як до рабів, людей другого сорту, політики геноциду. Потрібно було правильно організувати роботу більшовицької пропаганди, щоб довести населенню, що окупаційний режим виявився набагато жорстокішим, аніж радянський, спонукати помститися, знищити ворога, переконати людей у тому, що ті передвоєнні голодомори, масові репресії порівняно з нацистською політикою расової ненависті були тимчасовими складнощами.

Проте радянська та нацистська влади мали певні відмінності, і радянська пропаганда намагалася різними засобами наголосити на цьому. Як зазначає М. Коваль, для нацистських расистів були характерні бундючна зверхність, приниження людської гідності українців, і саме це, зрештою, мало суттєвий вплив на політичну позицію основної маси населення, яке схилилося до думки, що радянська влада хоч і обдирала, кривдила населення, вдавалася до репресивних заходів, але загалом робила це, проголошуючи гасла побудови справедливого суспільства, передусім для трудячого люду [18, с. 254]. Щоправда, сталінське керівництво, як і нацисти, також масово використовувало як дешеву робочу силу в'язнів ГУЛАГу, посилювало репресії та вдавалося до ув'язнень, зокрема і щоб поповнювати лави безкоштовних робітників [27, с. 90-120].

Тема "помсти більшовиків" тим, хто перебував під окупаційною владою або в неволі остарбайтерства, стала однією з найголовніших у нацистській пропаганді. Репатріація спричинила те, що колишні фронтовики опинялися в таборах у себе на батьківщині, така ж гірка

доля чекала й багатьох остарбайтерів. Ставлення до колишніх остарбайтерів у СРСР було принизливим. Радянська влада їх позиціонувала як зрадників, які втратили мужність і працювали на ворога [28].

Перед репатріантами одразу поставали проблеми працевлаштування. Досить часто, не надавши можливості навіть відвідати родину, їх відправляли на найважчі роботи, адже їм потрібно було "спокутувати борг перед Батьківщиною". Репатріантам доводилося працювати на важких, непрестижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на батьківщині була більш виснажливою, ніж у Німеччині. Нерідко колишні остарбайтери не могли знайти жодної роботи. Жителька Полтави О. Муравйова, наприклад, пригадувала: "Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! ...в 45 году в маю освободилася, ...і не приймали до 56 году. Ніхто не приймав ніде...нас считали, що ми враги Родіни. ...і на роботу та брат двоюрідний, моєї мами, так він ото встроїв, а то ніде не можна було встроїтись". Порушувалися конституційні громадянські права на освіту, житло й соціальний захист колишніх остарбайтерів, навмисне замовчували проблеми їхньої соціальної адаптації на батьківщині. Представники місцевої влади сприймали їх як "неблагонадійних осіб". [13, с. 186-189].

Завдяки надійним численним інформаторам радянське керівництво володіло майже всією необхідною інформацією, зокрема й про настрої населення визволених територій. Якщо на території західноукраїнських земель місцеве населення сприймало відновлення радянської влади з острахом, то населення центральної та східної частин України сподівалося на поліпшення матеріально-побутових умов, люди мріяли про припинення масового терору, контролю над людською особою, сподівалися на ліквідацію колгоспної системи тощо. Однак відразу визначальними чинниками, що повертали атмосферу терору, страху і беззаконня, стали радянські карально-репресивні органи. Співробітники правоохоронних органів як і раніше на свій розсуд визначали "ворогів народу".

На настрої населення негативний вплив мало несправедливе вирішення життєво важливих проблем, таких як перерозподіл житлової площі, що розпалювало ворожнечу між людьми на побутовому ґрунті. І знову проблема насамперед зачепила інтереси тих, хто вимушено мешкав на окупованих територіях: відбувалося ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту саму квартиру тощо [21].

Відновлення діяльності карально-репресивного апарату, нагнітання недовіри й ворожого ставлення до населення окупованих територій поєднувалися із байдужим ставленням до сімей фронтовиків з боку місцевих органів влади, що виявлялося в тяжкому матеріальному становищі, відсутності допомоги та пільг. Вражає своєю емоційністю лист жительки с. Осівки Бершадського р-ну Вінницької обл., яка скаржиться своєму чоловіку-фронтовику, що її примусово виселили із квартири, вона змушена була залишити дітей просто на вулиці, і все це здійснювалося, незважаючи на те, що "її чоловік відчайдушною боротьбою здобував заслуги на фронті, мав орден, яким дуже пишався". Тобто спостерігаємо об'єктивні підстави до поступового формування нової хвилі антирадянських настроїв серед населення, більша частина якого радо зустрічала прихід Червоної армії [21].

Викликає співчуття й обурення справа дружини фронтовика Сириці. На останньому місяці вагітності її у важкому стані госпіталізували до пологового будин-

ку. У цей час до її квартири заселили заступника директора одного із заводів Одеси. Потім на її скаргу ніхто не відреагував, а жінка з немовлям залишилася просто неба [21, с. 616-630].

До речі, саме становище дітей в суспільстві є яскравим віддзеркаленням морального стану населення в цілому, травмованого війною. Характерним для 1943-1945 рр. було невпинне надходження до дитячих будинків дітей, визволених із концтаборів. У дитбудинках Києва й таборів у передмісті, наприклад, були влаштовані 200 дітей із таборів Майданек, Освенцим. У містах Луганської, Сумської та Харківської обл. також виявили кілька тисяч дітей, усі вони були каліками та надзвичайно виснаженими, хворими на дистрофію. За матеріалами перевірок 1944-1945 рр. стало відомо, що в дитбудинках і притулках діти перебували в непристосованих приміщеннях, не отримували медичної допомоги, належного харчування. На 1944 р. половина дітей не мала теплої верхньої одягу, взуття. Про Дніпропетровський дитбудинок збереглися такі свідчення: "Ліжок не вистачає, матраци і подушки дуже брудні, замість ковдр ганчір'я... Діти сплять по двоє на одному ліжку. Більшість дітей ходить у лахмітті. Зі 186 дітей, що перебувають у дитячому будинку № 1, 180 переростків, які грають в карти, тероризують молодших, займаються крадіжками". [16, с. 71-74].

Про морально-психологічний стан різних категорій населення і ставлення до радянської влади красномовно свідчать непоодинокі явища дезертирства з армії. Наприклад, на Полтавщині було виявлено близько 10 тис. дезертирів. Вони переходили зі зброєю по лісах і глухих хуторах, часто вчиняли вбивства представників радянської влади [26, с. 247].

Керівництво держави усвідомлювало, що антирадянські настрої і пригнічений морально-психологічний стан населення можна змінити шляхом ідеологічного впливу. З огляду на це для 1944-1945 рр. характерними стали спроби формування "нового радянського патріотизму". Однією з його складових стало вихваляння в тогочасній пресі радянського військового мистецтва. З'являлися публікації про героїзм воїнів, численні перемоги, зокрема й партизанів, талант полководців. На цьому тлі також популярною темою газетних публікацій та усної пропаганди було відображення німецьких втрат і поразок, незважаючи на те, що дуже часто реальна картина була іншою: постійні явища дезертирства, невиправдано великі людські втрати, небачена кількість військовополонених і тих, хто пропав безвісти. Влада сподівалася, що оптимістичною інформацією зможе не лише зміцнити віру народу в перемогу над ворогом, але й утвердити думку про всемогутність радянського ладу. Проте замовчувала факти недоліків і невідготовленості радянських збройних сил до війни, помилки командування під час планування операцій тощо.

Підтвердженням такої спрямованості влади є публікації в газеті "За Радянську Україну" – органу ЦК КП(б)У і Верховної Ради Української РСР: "Сини і дочки свято виконують наказ свого народу. На всьому фронті від Мурманська до Владикавказу воїни-українці в єдиних полках всіх народів Радянського Союзу хоробрі і мужньо винищують фашистських розбійників, прискорюючи жаданий день перемоги. А в тилу у ворога, в лісах і селах України партизанські загони ведуть жорстокі бої з окупантами. Народ мстить за наругу, за скривавлену землю, за смерть наших людей". А далі рядки, що мали пробудити в людях віру в перемогу, у могутність радянської системи загалом: "Червона Армія скоро покладе край

лихоліттю німецької окупації, звільнить батьків, матерів, братів і сестер наших з гітлерівської неволі!" [4, с. 4].

У розрізі теми дослідження ми звернули увагу й на публікацію щоденної червоноармійської газети "За честь Батьківщини" із заголовком "Мужній лицар Бабак один бився із 200 німцями". Опис героїчного нерівного бою мав на меті показати бійцям на фронті, що, з одного боку, подвиг став можливим завдяки чіткому виконанню старшим сержантом наказу командування, з іншого – його особистим громадянським якостям комсомольця-патріота. Фронтіві журналісти в подібних статтях обов'язково мали показати, що описані подвиги героя потужно впливали на морально-психологічний стан бійців загалом: "Після бою, прощаючись з улюбленим товаришем і побратимом старшим сержантом Бабаком, бійці поклялись ще дужче і нещадніше громити фашистську навалоч" [1, с. 1].

Для цивільного населення місцева преса також мала бути дієвим інструментом пропаганди і творення "нового патріотизму". Наприклад, у Полтавській обл. відновила діяльність газета "Зоря Полтавщини", як орган міського та обласного комітету КП(б)У. Титульна сторінка "Зорі Полтавщини" теж починалася хронікою із фронтів Радянського Інформбюро, де викладала факти беззаперечних перемог Червоної Армії та невдач окупантів. Велике значення надавали вшануванню воїнів та армійських підрозділів, що відзначилися героїзмом і подвигами під час наступальних операцій. Незважаючи на те, що війна ще тривала, саме в цей час починається формування колективної думки про червоноармійця як абсолютного героя та визволителя в поєднанні з містичним пафосом: "Не забути ніколи колгоспникам артілі ім. Чкалова погожого ранку 19 вересня, коли на баскому гнідому коні, виганяючи німців, в село влетів вершник. Це він, рідний воїн, першим приніс волю в село" [10, с. 3].

Публікували також матеріали, присвячені героїчній боротьбі партизанів на окупованій території, однак ще без гучних цифр, лише у формі пафосних літературних творів чи окремих повідомлень. В оповіданні "В партизанському загоні" у випуску № 57 "Зорі Полтавщини", наприклад, йшлося про такого собі діда Андрія, який змолоду настраждався від німецьких колоністів, а тепер вирішив піти на боротьбу проти нових загарбників до лісу: "Та тільки не зігнеться моя шия під німецьким ярмом. Я сам, ось оцими руками, не одного ще гітлерівського людоїда, як гадину, роздавлю..." [8, с. 3]. Приурочена до 1 травня 1944 р. стаття "Хай живуть славні радянські партизани" вперше подавала імена та бойовий шлях кременчуцьких партизанів, знову гіперболізовано та з надмірним пафосом [9, с. 2].

На піднесення патріотичних настроїв, на думку комуністичних ідеологів, мав позитивно вплинути міф про "всенародний характер" партизанського та підпільного рухів. У "Зорі Полтавщини" за 9 січня 1944 р. у статті "Юні друзі воїнів" повідомляли про активну участь дітей у підтримці Червоної армії – проведення школярами концертів для поранених воїнів, які "декламували вірші, оповідали про участь дітей в боротьбі з німецькими загарбниками" [5, с. 2]. У суто господарському, на перший погляд, повідомленні "Завтра працювати краще, ніж сьогодні" автор публікації наголошував на незламному радянському патріотизмі в роки окупації: "Не стоптав і не зламав волі й віри бундючним своїм чоботом рудий німець і тих полтавчан-залізничників, що лишилися на окупованій території – вони чим могли шкодили окупантам, чекали свого визволення" [6, с. 1].

Та найбільше місця в хроніці газети відводили вшануванню Верховного Головнокомандувача, маршала Радянського Союзу, "батька" та "вождя" – товариша Сталіна. На початку 1944 р. мешканцям області нагадували, завдяки кому відбулося звільнення: "Випроводжаючи" непроханих "гостей", ми сказали їм: "Згиньте з лиця землі нашої, прокляті!" А нашим визволителям, нашому лютому вождю – Йосифу Віссаріоновичу Сталіну послали щире спасибі". Традиційною стала публікація урочистих ухвал і листів на адресу Й. Сталіна від трудових колективів [7, с. 3].

Для підняття бойового духу також формували міф про особливу "радянську людину", "радянського патріота", який навіть у роки окупації зберігав традиції та засади радянського суспільства. Набули поширення повідомлення про людей, які врятували від німців та зберегли в період окупації прапор Радянського Союзу, портрети Леніна і Сталіна тощо. К. Осипенко із Семенівського р-ну, наприклад, "коли село було визволене, виставив портрет товариша Сталіна. Після двох років німецького поневіряння селяни знову побачили таке дороге й знайоме обличчя. Серце Кирила Олексійовича сповнювалося гордістю" [10, с. 4].

Окрім витворення культури нових героїв, основною ідеєю газети останніх двох років війни, навколо якої концентрувалися усі без винятку матеріали, залишалася майбутня і невідворотна перемога. На цій вірі базувалися пропагандистські засоби формування радянських настроїв.

Під впливом пропаганди в очах радянських людей нацист-солдат мав постати неймовірно підступним і небезпечним ворогом, але таким, якого під силу здолати Червоної армії. Про перелом у боєздатності Червоної армії свідчать від'ємна динаміка бійців і офіцерів, які потрапляли в полон від початку війни до закріплення контрнаступальної ініціативи. Справді, якщо за перші 16 місяців війни сумарна кількість військовополонених становила 5,2 млн, то від листопада 1942 до листопада 1944 р. ця кількість зросла лише на 0,5 млн [19, с. 49–51].

Радянська пропаганда повсякчас нагадувала людям про справжнє обличчя ворога – пихатого, зверхнього, жорстокого, який може викликати лише бажання знищити його. Підтвердженням цього є характеристика нациста у статті газети "Червона зірка": "Німець, цей примітивний організм, для чогось забезпечений звивинами мозку, але насправді складається з одного гіпертрофованого шлунку, здатний убити сотні розумних, добрих і прекрасних людей. Він здатний спалити бібліотеку, розбити статую, розтоптати дитину" [22, с. 103–108].

З початком деокупації українських земель від нацистів важливим заходом радянської пропаганди був психологічний вплив на осіб, що досі перебували в окупації, закликаючи їх усіма можливими засобами боротися із ворогом і в жодному разі не зголошуватися їхати на роботу в Німеччину, обіцяючи близьке визволення. Ми прослідкували подібні заходи на прикладі столиці України. 21 вересня 1943 р. вийшла листівка, у якій лунало звернення до киян, підписане багатьма представниками української інтелігенції: "Ми чуємо цей клич, що лине із розтерзаних грудей Києва. Ми поспішаємо до тебе, наше рідне місто, наш славний батьку, древня і горда столиця нашої землі. Червона Армія несе тобі, славний Києве, волю і щастя, вертає тобі радість і честь. Кінець твоїм мукам, твоїм жалогдням, німецьким наругам з тебе! Кінець твоїй жахливій німецькій неволі" [29, с. 33–34]. Проїнята ненавистю публікація "Обер-кат України Альфред Розенберг" у газеті "За честь Батьківщини"

інформувала про наближення перемоги над Німеччиною та розплати, яку влаштує весь український народ, якому немає сенсу боятися таких негідників: "Смерть тобі! – кричали йому почорнілі руїни України. Смерть, страшна смерть тобі! – читав він на обличчі кожного українця. Смерть тобі! – чути було у грізному мовчанні України. Тремти ж, кате! Наближається час страшної розплати" [2]. Відчувається, що ця публікація було створено з метою розбурхати найглибші бажання українців здійснити жорстоку розплату над німцями за роки окупації. За допомогою публікацій газети "За Радянську Україну" та іншої друкованої продукції у підсвідомості українців намагалися викарбувати переконання в тому, що німці знищили й привласнили собі те, до чого українці так довго йшли, позбавили народ тих прав, що за радянської системи дотримувалися. Іншими словами, увагу акцентували на досконалості радянської системи порівняно з окупаційною владою, на тому, що кожне слово нацистів – "брехня і провокація": "Німці привласнюють собі землю, густо политу потом і кров'ю наших батьків і дідів. На цій землі збираються панувати німецькі барони, поміщики, колоністи, на цій землі німці відновлюють панщину: людию запрягають у ярмо, січуть різками, катують, вбивають". І далі: "Український народ користувався усіма правами і благами, проголошеними Сталінською Конституцією – правом на працю, освіту і відпочинок. Німці перетворили Україну на ринок рабів для гітлерівської Німеччини, кинули в чорну прірву темряви, голоду і злиднів. Отрутою брехні і провокацій, катуванням і терором ворог хоче спустошити душу народу, зробити людей наших покірливими, мовчазними рабами німецьких панів" [4].

Створення жалюгідного образу ворога в радянській пропаганді підкріплювалося ще й зображенням його воєнних невдач і слабкості, щоб показати українцям, що вдалий момент для помсти настав. Подібне ми прослідкували в публікації газети "Більшовик": "Серйозне послаблення збройних сил Німеччини помітно, перш за все, з того, що за останній рік німецька армія не досягла якихось воєнних успіхів, а, навпаки, зазнала значних воєнних невдач" [3]. Тобто радянська пропаганда докладала зусиль, щоб акцентувати увагу населення на дефініцію "німця-ворога", наголошуючи, що расистська ненависть, моральне приниження, зверхнє ставлення, притаманні нацистській окупаційній владі, не мають нічого спільного з радянською справедливою системою, що військовий потенціал німців занижений і варто докласти трохи зусиль, щоб помститися ворогові та здобути бажану перемогу, заважувалося, що змалювання окупаційною владою умов життя за радянської влади є брехнею. Водночас неважко помітити, що пропаганда тоталітарних режимів не надто відрізняється методами своєї реалізації і спрямована на масове ошукування народів.

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження можна зробити певні висновки й узагальнення. У період нацистської окупації окупаційна влада була зацікавленою у формуванні лояльних пронимецьких настроїв, зокрема й засобами пропаганди. Зважаючи на це, здійснювали критику радянського режиму: репресій, голодоморів, релігійних переслідувань. Нацистська пропаганда підносила могутність німецької зброї, фюрера й закликала працювати на Німеччину. Морально-психологічний стан суспільства, внаслідок співіснування із жорстоким нацистським "новим порядком", був пригніченим, деморалізованим. На окупованій території України висловлювали думки, що радянська влада залиши-

ла своїх громадян напризволяще. Ширилися настрої зневіри та пошуки способів виживання в умовах окупації.

Повернення радянської влади лише зумовило розчарування у сподіваннях, що після війни не повернуться страхіття репресій, економічний визиск, колгоспно-кріпосницька система, національне гноблення. Натомість мешканці українських теренів відчували недовіру до них внаслідок того, що вони перебували "під німецьким чоботом", впливом нацистської пропаганди. Військово-полонених та "остарбайтерів", що поверталися до рідних теренів, радянський режим взагалі сприймав як зрадників, що викликало обурення мільйонів українців.

Керівництво СРСР усвідомлювало, що антирадянські настрої можна нейтралізувати шляхом ідеологічного впливу. Із початком відступу вермахту з українських земель перед радянською владою постала, серед інших, і проблема боротьби з наслідками впливу спецпропаганди німецької влади на свідомість, настрої населення окупованих територій. Радянська пропаганда вбачала своє завдання в тому, щоб поглибити переконання населення в тому, що окупаційний режим був набагато жорстокішим, аніж радянський, спонукати бажання виконувати всі накази радянського керівництва, переконати людей у тому, що ті передвоєнні голодомори, масові репресії порівняно з нацистською політикою расової ненависті були лише тимчасовими складнощами.

Радянська пропаганда на завершальному етапі радянсько-німецької війни активізувала контрпропаганду, формуючи образ радянської армії – переможниці, образ воїна-героя, які переважають силу ворога. Найголовнішим засобом формування віри в перемогу, засудження колаборантів й антирадянських настроїв стала радянська преса. Пресу було перетворено на головний рупор згуртування населення, створення атмосфери оптимізму, суцільних патріотичних настроїв. Докладали зусилля, щоб посилити емоційну єдність на основі спільного горя і втрат. Посилена державного контролю за суспільними настроями влада розглядала як цілком закономірний процес, необхідний для консолідації зусиль для перемоги над Німеччиною та відновлення жорсткої тоталітарної влади на теренах деокупованих областей. Застосовуючи такий інструментарій, радянському керівництву частково вдалося досягнути поставленої мети й, принаймні, мотивувати значну частину українського населення, передусім у центральних і південно-східних областях, до згуртування навколо радянської влади для завершення перемоги над Німеччиною та її союзниками, сподіваючись натомість на лібералізацію жорсткого радянського режиму після перемоги над ворогом. Водночас на українських західних теренах радянській владі потрібно було ще докладати значних зусиль наприкінці війни та в воєнний період для підпорядкування, придушення опору населення комуністичному режиму, боротьби з героїчним повстанським рухом.

Список використаних джерел

1. Безсмертний подвиг. Мужній лицар Бабак один бився з 200 німцями // За честь Батьківщини : щоденна червоноармійська газета. – Б. м., 1944. – № 70 (163) (11 трав.). – С. 3.
2. Б. Карський. Ober-kat України Альфред Розенберг // За честь Батьківщини : фронтова червоноармійська газета. – Б. м., 1943. – № 51 (1 серп.). – С. 4.
3. Два года Отечественной войны Советского Союза // Більшовик [Фотокопія]. – Чернівці, 1943. – № 13 (23 черв.). – С. 1.
4. За Радянську Україну: орган Центрального комітету КП(б)У і Верховної Ради Української РСР. – Б. м., 1943. – № 1 (117) (1 січ.). – С. 1.
5. Зоря Полтавщини. – 9 січ. 1944. – № 5 (33). – 4 с.
6. Зоря Полтавщини. – 14 січ. 1944. – № 7 (35). – 4 с.
7. Зоря Полтавщини. – 16 січ. 1944. – № 8 (36). – 4 с.
8. Зоря Полтавщини. – 12 берез. 1944. – № 36 (64). – 4 с.

9. Зоря Полтавщини. – 25 квіт. 1944. – № 66 (94). – 4 с.
10. Нове життя : часопис для Старокостянтинівської округи. – Б. м., 1942. – № 18 (36). – 5 квіт.
11. Христос Воскрес // Голос Волині. – Б. м., 1942. – № 26–27. – 5 квіт.
12. Голос Полтавщини. – Полтава, 15 серп. 1943. – Ч. 109 (289). – 2 с.
13. Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фах. журн. / ред. рада: В. М. Литвин, В. А. Смолій, В. Ф. Колесник та ін.; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"; Інститут історії України НАН України. – К., 2017. – Вип. 2 (16). – 138 с.
14. Ветров І. Г. Відродження важкої індустрії України у 1943–1945 рр.: стратегія і практика [Електронний ресурс] / І. Г. Ветров // Архіви України. – 2015. – № 3. – 235 с. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>
15. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945) [Електронний ресурс] / Т. В. Вронська. – 1995. – 83 с. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1995_1_1
16. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / В. А. Гриневич ; Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – К.: 2008. – 32 с.
17. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України у 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2005. – 177 с.
18. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 335 с.
19. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 2-х кн. / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.
20. Марченко Л. В. Пропаганда переваг німецького способу життя на сторінках україномовної преси рейхскомісаріату "Україна" (1941–1943 рр.) / Л. В. Марченко // Гілея: наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 59 (дод.). – 316 с.
21. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943–1945 рр.), Відбудова промисловості республіки (1943–1950 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. / ред. кол.: В. А. Смолій (гол. колегія), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.); рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко; НАН України; Інститут історії України. – К.: НВП "Видво" "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 2. – 943 с.
22. Маєвський О. Vis a vis: образ ворога, сформований радянською і німецькою пропагандою, в карикатурній і плакатній продукції / О. Маєвський // Українська Друга світова: мат. міжнар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 трав. 2015 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яременко. – К.: К.І.С., 2015. – 208 с.
23. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
24. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест; НАН України; Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
25. Потільчак О. Україна у Другій світовій війні: "проблема вибору" на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії) [Електронний ресурс] / О. Потільчак // Київські історичні студії. – 2016. – № 1.97. – 101 с. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>.
26. Ревеґук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) / В. Я. Ревеґук. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 292 с.
27. Снайдер Тимоти. Кроваві землі: Європа между Гітлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; пер. с англ. Л. Зурнаджи. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
28. Чиркова М. Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини) [Електронний ресурс] / М. Чиркова // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 124–132. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/publ/kraj>.
29. Шульженко С. Документальна пам'ять про визволення Києва від гітлерівців у фондах Книжкової палати України / С. Шульженко, О. Тихоненко // Вісник Книжкової палати. – 1998. – № 12. – С. 31–35.
30. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 / Шайкан В. О. ; Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2011. 45 с. (включ. обкл. Бібліогр.: с. 22).

References

1. Vietrov I. H. (2015). Vidrozhennia vazhkoj industrii Ukrainy u 1943–1945 rr.: stratehiia i praktyka. *Arkhivy Ukrainy*. № 3. URL: <http://nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Vron'ska T.V. (1995). V umovakh vijny: zhyttia ta pobut naselennia mist Ukrainy (1943-1945). URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1995_1_1 [in Ukrainian].
3. Ghrynevych V.A. (2008). Suspil'no-politychni nastroji naselennja Ukrainy u roky Drughoji svitovoi vijny. *Instytut politychnykh ta etnonacional'nykh doslidzhen' imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. [In Ukrainian]

4. Holysh H.M. (2005). U vyri vijny. Stanovysche nepovnochnykh hromadian Ukrainy u 1941–1945 rr. Cherkasy. [In Ukrainian]

5. Kovalj M.V. (1994). Ukraïna u Druhij svitovij i Velykij Vitczyznjanij vijnakh (1939–1945 rr.): Sproba suchasnoho konceptual'nogo bachennja. [In Ukrainian].

6. Kul'chyts'kyj S. (2013). Chervonyj vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli. (Vol. 2). *Tempora*. [In Ukrainian].

7. Marchenko L.V. (2012) Propahanda perevah nimets'koho sposobu zhyttja na storinkakh ukrainomovnoi presy rejkskomisariatu "Ukraina" (1941–1943 rr.). *Ghileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh pracj*. [In Ukrainian].

8. Maievsk'kyj O. (2015). Vis a vis: obraz voroha, sformovanyj radians'kou i nimets'koiu propahandoiu, v karykaturnij i plakatnij produktsii. *Ukrains'ka Druha svitova: materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii do 70-i richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhij svitovij vijni*. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Patryliak I. K., Borovyk M. A. (2010). Ukraina v roky Druhoi svitovoi vijny: sproba novoho kontseptual'nogo pohliadu. *PP Lysenko M.M.* Nizhyn. [In Ukrainian].

10. Perekhrest O. H. (2011). Ukrains'ke selo v 1941–1945 pp.: ekonomichne ta sotsial'ne stanovysche. *NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*. Cherkasy. [In Ukrainian].

11. Potyljchak O. (2016). Ukraïna u Druhij svitovij vijni: "problema vyboru" na tli cyvilizacijno-svitoghljadnogo protystojannja (okremi

sposterezhennja na mikrorivni social'noji istoriji). Kyjivskij istorichni studij. URL: <http://nbuv.gov.ua/> [In Ukrainian].

12. Reveghuk V. J. (2010). Poltavshhyna v roky rjadjans'ko-nimec'koi vijny (1941-1945). [In Ukrainian].

13. Timoti Snajder. (2015). Krovavye zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalynym. Duliby. [In Russian].

14. Chyrkova M. (2013). Pryvatne lystuvannja jak dzherelo z istoriji zhyttja cyvil'nogho naselennja periodu tymchasovoi nacysts'koi okupaciji (na prykladji Poltavshhyny). *Krajeznavstvo*. URL: <http://resource.history.org.ua/publ/kraj> [In Ukrainian].

15. Shul'zhenko S. Tykhonenko O. (2013). Dokumental'na pam'iat' pro vyzvolennia Kyieva vid hitlerivtsiv u fondakh Knyzhkovoï palaty Ukrainy. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. 12. [In Ukrainian].

16. Shajkan V.O. (2011). Ideologichna borot'ba v Ukraïni periodu Druhogo svitovoi vijny 1939 – 1945 rr. *Perejaslav-Khmel'nyck'kyj*. [In Ukrainian].

17. Smolii, V. A. (Ed.). (2011). Ukraïna v Druhij svitovij vijni: pohljad z XXI stolittja. Istorychni narysy. (Vol. 2). *NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka, NAN Ukraïny"*. Kyiv. [In Ukrainian].

18. Smolii, V. A. (Ed.). (2017). Vijs'kovo-istorychnyj merydian. *Elektronnyj naukovyj fakhovyj zhurnal*, 2 (16). *Memorialnyj kompleks "Nacionalnyj muzej istoriji Velykoji Vitczyznjanoi vijny 1941–1945 rokiv"*; *Instytut istoriji Ukraïny NAN Ukraïny*. Kyiv. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 19.09.21

O. Mashevsky, Dr Hab/ (Historia), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
D. Ozherelyeva, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ACTIVITIES OF SOVIET AND GERMAN PROPAGANDA ON THE TERRITORY OF UKRAINE DURING THE FINAL STAGE OF THE SOVIET-GERMAN WAR

The manipulative influence of the Soviet and German ideological machines on the population of the Ukrainian territories at the final stage of the Soviet-German war is studied.

The state of studying the problem in the scientific literature and sources is considered, special attention is paid to the use of periodicals, especially local, in the propaganda of both the Soviet Union and the other warring party – Nazi Germany.

Attention is drawn to the attempts of the Nazi authorities to gain the loyalty of the Ukrainian population through propaganda manipulations during the occupation, emphasizing the mass crimes and repressions of the Bolshevik regime. At the same time, the policy of the Third Reich, the civilization mission of Germany, and the resounding victories of the German Wehrmacht were portrayed positively. The Ukrainian population was intimidated by the prospect of the return of the brutal Soviet regime with its plans to punish those under German occupation.

On the other hand, it is shown how the Soviet authorities exerted propaganda efforts to spread influence on the population of Ukrainian territory, even during the period of the population under German occupation in order to encourage to sabotage the measures of the occupying power, to fight against the Nazi regime. It was stressed that after the return of Soviet power, a large part of the population, who hoped for softening, liberalization of the Bolshevik regime, was disappointed by the return of repressive authorities, unjustified persecution of civilians, pressure on Ostarbeiters, former concentration camp prisoners, and socioeconomic injustice. It is noted that Soviet propaganda took measures to form the so-called "new Soviet patriotism" in order to neutralize these factors and the previous influence of the German ideological machine. To this end, the military feat of the Red Army, guerrillas, and rear workers was glorified, often exaggerated, and the crimes of the Nazis were emphasized. Thus, the inhabitants of the Ukrainian territories were encouraged to make heroic efforts for the final victory over Germany and the reconstruction of the country.

Keywords: Soviet propaganda, Nazi propaganda, Soviet patriotism, Stalin's cult of personality, counter-propaganda.